

O TOM POTHVATU PISAO JE I NEW YORK TIMES

ULOGA SVETE STOLICE U SUDSKOM PROCESU GORTANOVCI MA 1929.: Njihova akcija bila je jedina oružana akcija usmjerena protiv fašističkog plebiscita na čitavom prostoru Kraljevine Italije

Prilikom prvih jednostranačkih parlamentarnih izbora 24. ožujka 1929. organizirali su oružanu akciju da bi odvratili birače na Pazinštini od glasovanja. Spletom nesretnih okolnosti jedan je birač u koloni podno Kamuš brijega poginuo od odbijenog metka, a fašistički policijski aparat uskoro je ušao u trag gortanovcima

26.12.2021 19:49 | Autor: Mladen RADIĆ

Ilustracija gortanovaca objavljena u jugoslavenskim novinama nakon presude

Pulski povjesničari dr. sc. Milan Radošević i dr. sc. Elvis Orbančić održali su u Državnom arhivu u Pazinu predavanje na temu "Uloga Svete Stolice u sudskom procesu gortanovcima 1929. godine".

TEKST SE NASTAVLJA NAKON OGLASA

Bez čekanja, bez ovjere poslodavca i bez provjere HROK-a dođite do brzog zajma

Krajem 1928. u Bermu je osnovana ćelija Tajne organizacije Borba s ciljem vođenja borbe protiv fašističkog režima, političke represije i nasilne asimilacije Hrvata i Slovenaca koja je provođena u Istri. Njezini članovi pokušali su oružanom akcijom zastrašiti i odvratiti birače od izlaska na parlamentarne izbore, odnosno fašistički plebiscit, pri čemu je smrtno stradala jedna osoba. Petorica mladića su optužena te im je suđeno. Zahvaljujući zagrebačkom nadbiskupu i ljubljanskom biskupu te papinskom nunciju u Beogradu, Sveta Stolica se zainteresirala za slučaj i poduzela diplomatske korake prema talijanskoj vladi s ciljem spašavanja optuženih od smrtne kazne.

Za temu o Vladimiru Gortanu Radošević se zainteresirao prilikom uređivanja drugog, dopunjenog izdanja memoara Vjekoslava Ladavca, jednog od gortanovaca, a na poziv njegova sina Branka. Ti zanimljivi zapisi otvorili su mu mnoga pitanja, na koje je odgovore potražio u Središnjem državnom arhivu u Rimu, ali i u nizu drugih ustanova. Jedno od pitanja odnosi se i na ulogu koju je Sveta Stolica imala u sudskom procesu gortanovcima, o čemu je Ladavac posredno doznao tek po izlasku iz fašističkih zatvora. Kolegu Elvise Orbanića, dugogodišnjeg arhivistu i povjesničara Crkve u ranom novom i suvremenom dobu, koji je u više navrata istraživao u vatikanskim arhivima, zamolio je da tamo potraži dokumente koji svjedoče o slučaju Gortana, odnosno gortanovaca. Tu je krenula suradnja i u oblikovanju znanstvenog članka na ovu temu.

Tajna organizacija Borba

Viktor Baćac, Živko Gortan, Dušan Ladavac, Vjekoslav Ladavac, kojima se najzad priključuje i Vladimir Gortan su bili članovi Tajne organizacije Borba, kojoj su se pridružili u Bermu krajem 1928. Tome je "kumovao" Slavko Zlatić, tadašnji tršćanski student, a cilj tajne organizacije bio je beskompromisna borba protiv fašističkog režima.

- Prilikom prvih jednostranačkih parlamentarnih izbora 24. ožujka 1929. organizirali su oružanu akciju da bi odvratili birače na Pazinštini od glasovanja. Spletom nesretnih okolnosti jedan je birač u koloni podno Kamuš brijega poginuo od odbijenog metka, a fašistički policijski aparat uskoro je ušao u trag gortanovcima, kaže Radošević.

Milan Radošević (Snimio Milivoj Mijošek)

Do sada se o gortanovcima govorilo kao članovima organizacije TIGR, a i oni su sami bili u tom uvjerenju.

- Ipak, moramo znati da se tu radilo o mladićima ruralnih krajeva u dobi između 16 i 25 godina - njihovi porivi za slobodom, otporom fašizmu, bili su im u prvom planu i vjerujem da nisu ni sami bili upoznati s političkim detaljima organizacije kojoj su pripadali. Zlatić koji ih je uključio u organizaciju pisao je još 1970-ih u Pazinskom memorijalu kako je Borba djelovala u Trstu, na Krasu i u Istri, a TIGR u Goriškoj i Vipavskoj dolini. Prema njegovim riječima što nedovoljna informiranost, što privlačni, gotovo romantični naziv "TIGR", učinili su da se cjelokupna tadašnja borbena aktivnost nazove TIGR, objašnjava Radošević.

Akcija ove grupe bila je jedina oružana akcija usmjerena protiv provođenja izbora - koji je u biti bio fašistički plebiscit – na čitavom prostoru Kraljevine Italije. Takav izolirani pothvat nije mogao pričiniti nikakvu realnu štetu samom održavanju izbora, ali je njegova poruka mogla utjecati na (p)održavanje antifašističkog duha većine Istrana, kako objašnjava Radošević.

Heroji otpora fašizmu

Vrijeme će pokazati da će oni, kao mučenici, na čelu s Vladimirom Gortanom, simbolički ostati duboko utkani u kolektivnu memoriju Istrana - kako onih u Istri tako i emigranata u Kraljevini Jugoslaviji – kao heroje otpora fašizmu, kaže Radošević i podsjeća da je u Drugom svjetskom ratu Prva istarska četa, a potom i Prva istarska brigada nosila ime Vladimira Gortana.

On ističe i da je događaj bio lokalni, ali je odjek zbog ideoloških i geopolitičkih konotacija bio globalan, a o njemu se pisalo i izvan Europe.

- Danas na gortanovce gledamo kao na antifašističke prvoborce, hrabre istarske mladiće koji su se, naivno i idealistički, suprotstavili režimu koji će uz njemački nacizam ostaviti najdublje rane i najveća ljudska stradanja u istarskoj povijesti, ali i općenito, kaže Radošević. On ističe da je o njihovom pothvatu, o nepravednom suđenju kao i o fašističkoj represiji nad slavenskim stanovništvom, pisao doslovno cijeli svijet, između ostalih i Manchester Guardian i New York Times.

Elvis Orbanić (Arhiva)

Samo suđenje je bilo montirano. Stojan Brajša, sin Matka Brajše Rašana, morao se pod pritiskom fašista odreći mogućnosti njihova zastupanja. Nastup branitelja, dodijeljenih gortanovcima tek nekoliko dana prije zasjedanja Specijalnog suda za zaštitu države u Puli od 14. do 16. rujna 1929., više je ličio na odu fašizmu nego na propitivanje njihove krivnje. Mussolini, koji je bio u najužjoj komunikaciji s predsjednikom Suda Cristinijem, htio je suđenjem i presudom poslati poruku Istranima kako ne bi pokušali nešto slično.

Sud je utvrdio da Gortan nije nikoga ubio ni ozlijedio. On je pucnjevima u zrak zastrašio birače na cesti koja ide od Grdosela prema biralištu u Pazinu, dok se tragična nesreća dogodila podno Berma gdje su bili ostali gortanovci. Ipak, osuđen je na smrt.

- Više je faktora zašto je njemu dosuđena smrtna kazna. Istaknut ćemo samo neke: bio je najstariji među njima, uhićen je u pokušaju bijega preko granice, a tada su mu pronašli i dokumente koji ga povezuju s Jugoslavenskom maticom, organizacijom s ulogom ekonomskog i kulturnog potpomaganja Hrvata i Slovenaca u Kraljevini Italiji, kaže Radošević.

Strijeljanje iznad Gortanove

Gortan je strijeljan u 6 sati 17. listopada 1929. iznad pulske uvale koja danas nosi njegovo ime. Njegovo tijelo u tajnosti je nakon strijeljanja pokopano prvo na Mornaričkom groblju, a nekoliko dana kasnije, pod okriljem noći provjereni fašisti transportirali su tijelo i ubacili ga u jednu neoznačenu raku na groblju Monte Ghiro. Kako napominje Radošević, ondašnji režim bio je u strahu da njegovo tijelo ne bude ukradeno i preneseno u Jugoslaviju, s potencijalom stvaranja "mjesta sjećanja".

- O tome nam svjedoči i strogo povjerljiva korespondencija Specijalnog suda s pulskim kvestorom koji se morao pobrinuti da se mjesto njegova ukopa nikad ne pronađe. No, to se dogodilo 1952. nakon svjedočenja jednog grobara. Konzultacijom rijetkih fotografija ustanovio sam točno mjesto gdje je bio pokopan, a mislim da bi na tom mjestu bilo uputno postaviti i decentnu ploču koja bi na to ukazivala. Sljedeće, 1953. godine Gortanovi posmrtni ostaci preneseni su u velebnu spomen kosturnicu podno Berma, a tom prilikom nad njegovim posljednjim počivalištem naklonio se i Josip Broz Tito, podsjeća Radošević.

Zanimljivo je i zašto se Vatikan zainteresirao za slučaj. Na Svetu Stolicu, odnosno na samog papu Pija XI. (Achilea Rattija) i državnog tajnika, kardinala Pietra Gasparrija, a posljedično na apostolsku nuncijaturu u Rimu, bilo je upućeno više pisanih zamolbi za njihovom intervencijom kod talijanske vlade po pitanju gortanovaca.

- Apostolski nuncij u Beogradu Ermenegildo Pellegrinetti pisao je kardinalu Gasparriju konstatirajući da pograničan fašistički tisak traži "primjerenu užasnu kaznu" kako bi nemirne Slavene umirio, a ta je ubojstvo svih optuženika. Iznio mu je pritom i kako je osobnog stava da bi zalaganje Svete Stolice s ciljem spašavanja mladih ljudskih života zbog mira bilo korisno u sadašnjosti i budućnosti. Nadalje, zagrebački nadbiskup Antun Bauer založio se kod Gasparrija s istim ciljem i to koordinirano u ime jugoslavenskih biskupa. Konačno, i zagrebački franjevci apelirali su za pomoć skupini Istrana pred Specijalnim sudom obraćajući se direktno papi. Sve su zamolbe pristigle za trajanja suđenja u Puli pa je izazov Svete Stolice u pristupanju talijanskoj vladi oko razmatranog slučaja bio utoliko kompliciraniji i diplomatski delikatniji, kaže Radošević. "Neovisno o tome konzultirani dokumenti vatikanskih arhiva potvrđuju nam da je do susreta u talijanskom Ministarstvu vanjskih poslova došlo ako ne prije, onda bez sumnje posljednjeg dana suđenja 16. listopada, nakon čega je molba za pomilovanjem prenijeta ministru v. p. Dinu Grandiju. Dan nakon strijeljanja Vladimira Gortana apostolskom nunciju u Italiji Francescu Borgonginiju Duci ministar je u osobnom razgovoru istaknuo da pomilovanje nije bilo moguće provesti 's obzirom na orjunaški teror u Istri koji je tražio primjeren akt pravde'. Fašistička je vlast htjela pokazati odlučnost, čvrstinu i snagu protiv državnih (režimskih) neprijatelja. No, činjenica da je javni tužilac tražio smrtnu presudu za sve gortanovce, a ona je dosuđena 'samo' Vladimiru Gortanu, ukazuje nam da je fašistička vlada na čelu s Mussolinijem dijelom, ipak, uvažila stavove Svete Stolice. Pitanje koliko su u tome imali upliva i međunarodni odnosi tek ostaje za istražiti, razmišlja Radošević.

On ističe i da je pitanje odnosa fašizma i Crkve vruće pitanje historiografije te je ta problematika izrazito slojevita. Prije dolaska na vlast fašistički pokret je bio otvoreno antikerikalna organizacija. Dolaskom na vlast Mussolini je krenuo mijenjati stav prema Crkvi računajući s time da bi mu podrška katolika mogla biti korisna za učvršćenje vlasti.

- U tom smislu valja gledati i osnivanje države Vatikan koja je nastala Lateranskim ugovorima u veljači 1929. godine. S druge strane papa Pio XI. želio je riješiti "Rimsko pitanje", koje je "gorjelo" od 1871., te time osigurati Crkvi bolje mogućnosti svoga specifičnog duhovno-pastoralnog djelovanja. Nasilna narav fašizma se ubrzo nanovo jasno pokazala u odnosu prema Crkvi te će Pio XI. 1931. enciklikom otvoreno osuditi napade fašističke vlasti na Katoličku akciju u kojoj je papa Ratti vidio snažno sredstvo rekristijanizacije Italije. Katolička akcija nije imala antifašistički karakter, ali je njezin cilj bio alternativan odgoj u odnosu na fašistički model što je vlasti smetalo. Tom je enciklikom Ratti u biti ukazao na nekompatibilnost naravi fašizma s kršćanstvom kroz promatranje fašizma kao poganskog kulta klanjanja državi. Krajnje pojednostavljeno, odnos između fašističke vlasti i Crkve bio je odnos suradnje i sukoba, glasnih kritika i neugodnih šutnji. Kako možemo iščitati u stručnoj literaturi, Mussolini je čuvši za smrt pape Pija XI. cinično kazao "Konačno je taj tvrdoglavi starac umro".

Gortanovci su trebali provesti 30 godina u talijanskim zatvorima.

Uvjetna sloboda

Međutim, u priču se 1938., ponovno na inicijativu beogradske nuncijature, uključuje Sveta Stolica.

- U to je vrijeme dužnost vatikanskog državnog tajnika obnašao kardinal Eugenio Pacelli, koji će godinu kasnije biti izabran za novoga papu pod imenom Pija XII. Po njegovu se naputku talijanski nuncij Francesco Borgongini Duca zauzeo za njihovu amnestiju kod talijanskog ministra vanjskih poslova Galeazza Ciana, koji je obećao poraditi na tome, budući da je već prošlo osam godina od presude te da su odnosi s Jugoslavijom postali bolji. Uskoro su, kolovoza 1938. gortanovci pušteni na (uvjetnu) slobodu, priča Radošević.

Više o saznanjima do kojih su Radošević i Orbanić došli uskoro će se moći pročitati u njihovoj studiji koja bi trebala biti objavljena u Revue d'histoire ecclésiastique, jednom od vodećih svjetskih časopisa iz crkvene povijesti.

- Razmišljamo o tome da uz njihovu dozvolu članak objavimo i u Hrvatskoj. Inače, tema gortanovaca u širem smislu zaslužuje i posebnu znanstvenu publikaciju i u planu mi je nastavak i dovršetak istraživanja, zaključuje Radošević.